

Р. І. Кравченко

ХАРКІВСЬКИЙ ГУБЕРНСЬКИЙ КОМІТЕТ ТОВАРИСТВА ОПІКИ ТЮРЕМ

Стаття присвячена розгляду процесу створення Харківського губернського комітету Товариства опіки тюрем у середині XIX ст. Досліджено законодавчу основу діяльності товариства, регіональні особливості створення та діяльності губернського комітету опіки тюрем, участь громадськості у здійсненні загальнодержавних пенітенціарних ініціатив.

Ключові слова: Товариство, опіка, губернія, тюрми, пенітенціарна система.

Важливою особливістю імперської каральної системи першої половини XIX ст. є гуманістичний характер правових ініціатив. Процес формування пенітенціарної системи Російської держави проходив під значним впливом православної ідеології та загальноєвропейських гуманістичних тенденцій, які знаходили підтримку серед представників вищих органів державної влади. Звичайно, на регіональному рівні значна кількість рішень втілювалася за певних обмежень чи затримок. Тому особливо актуальним є розгляд процесу створення регіональних управлінських структур пенітенціарної системи держави, що дозволить більш детально відтворити історичні реалії.

Дорадянська історіографія історії Російського товариства опіки тюрем представлена значною кількістю праць, серед яких варто виділити дослідження Д. Країнського [1], В. Юферова [2]. За радянських часів діяльності Товариства опіки тюрем розглядалась у працях М. Гернета [3]. Сучасний етап розвитку науки характеризується підвищеною увагою до цієї проблематики. Особливий інтерес до питання діяльності Товариства опіки тюрем приділяють російські науковці М. Детков [4], А. Лісін, М. Петренко, О. Яковлева [5]. Зроблені перші кроки відносно дослідження історії Товариства і українськими вченими [6; 7]. При цьому процес створення та діяльності безпосередньо Харківського комітету Товариства опіки тюрем досліджено недостатньо [8; 9]. З огляду на це, метою статті є розгляд процесу створення Харківського губернського комітету Товариства опіки тюрем, дослідження законодавчих основ діяльності та участі представників громадськості у даному процесі.

Ініціатива створення в Росії товариства опіки тюрем належить В. Веннінгу, члену Лондонського тюремно-благодійного товариства, заснованого відомим тюремознавцем Дж. Говардом, який присвятив частину свого життя та діяльності Росії, де й помер 20 січня 1790 р., надаючи допомогу хворим під час епідемії холери в Херсоні. Правила діяльності товариства були затверджені 19 липня 1819 р. Олександром I, за доповіддю Міністра духовних справ і народної просвіти князя О. Голіцина [10, 22]. Олександр I прийняв товариство під власну опіку та всіляко сприяв його діяльності. Товариство було приватним союзом, який спочатку не мав значних адміністративних повноважень. В. Веннінг домагався передачі усіх тюрем під управління товариства та планував перебудувати їх за особливим планом, але цей проект не був здійснений. Товариство на початковому етапі було скоріше філантропічним, ніж адміністративно-господарчим об'єднанням.

Відповідно до Правил, затверджених 19 липня 1819 р., предметом діяльності товариства було визначено моральне виправлення злочинців та покращення побутових умов їх утримання. Засобами виправлення були визнані: постійний нагляд за ув'язненими, розміщення їх за характером злочину, настанова в правилах християнського благочестя, заняття арештантів пристойними справами та як можливий засіб покарання – ув'язнення

непокірних до карцеру. Загальною метою діяльності товариства визначалося покращення умов відбування покарання в існуючих місцях ув'язнення, але воно не отримало права самостійного керівництва. Усі дії воно погоджувало з місцевими органами державного управління.

Товариство складалося з осіб, які добровільно вступили до його складу та зробили грошовий внесок. Особи, які зробили разовий внесок, називалися «благодійниками». Внески могли бути зроблені в будь-якій формі – грошима, одягом, продуктами харчування. Справами товариства завідував комітет, що складався з президента, трьох віце-президентів, директорів, скарбничого та двох секретарів. Члени комітету мали право відвідувати в'язниці у будь-який час. Кожен рік збиралися загальні (генеральні) збори членів та благодійників, які затверджували звіт товариства. У разі необхідності зміни порядку діяльності могли бути скликані надзвичайні збори. Про діяльність товариства публікувався звіт. Показово, що в перших звітах не вказувалися особи, які брали участь в діях товариства, «потому, чтобы христианское смирение их не оскорблялось теми похвалами, кои Комитет обязан будет воздать состоянию многих порученных им заведений» [11, 6].

Товариство було відкрито у Санкт-Петербурзі, але одним з його обов'язків було визначено розширення діяльності шляхом відкриття комітетів в інших місцевостях. 1824 р., з ініціативи губернатора В. Муратова була здійснена спроба створити у Харкові губернський комітет товариства опіки тюрем, головним об'єктом якого мав стати Харківський тюремний замок. 1 січня 1824 р. губернатор направив листи-запрошення до деяких осіб з пропозицією взяти участь у роботі новостворюваного комітету. Листи були направлені Б. Герсеванову, М. Бедрязі, П. Лабутіну, А. Маєру, Г. Квітці, М. Лосєву, харківському міському голові Г. Радіонову [12, 30]. Серед Харківських чиновників, військових, купців було зібрано 603 руб. 26 коп. для подальшого використання на потреби товариства. Через які причини подальші дії комітету були припинені нам невідомо, але кошти, що були зібрані для прирощення відсотків та вміщені до Приказу громадської опіки, зберігалися. Протягом 1824–1828 рр. лише відсотків накопичилось 115 руб. 45 коп. До речі, гроші були віддані під 5 % річного прибутку [13, 32]. У подальшому кошти були використані на влаштування при Харківському тюремному замку лікарні, а створення губернського комітету товариства опіки тюрем було відкладено.

Харківський комітет товариства опіки тюрем був створений лише у 1843 р. Губернатор князь М. Долгоруков та віце-губернатор К. Данзас, якого було призначено відповідальним за створення комітету, звернулися до осіб, які, на їх думку, мали взяти участь в діях комітету. Листи були направлені Харківському міському голові Ф. Рудакову, предводителю дворянства Харківського повіту М. Ковалевському, голові казенної Палати барону М. Розену, колишньому міському голові Г. Гринченку, купцям 1-ї та 2-ї гільдій О. Белкіну, О. Щербініну, О. Скриннікову, В. Еліюкіну та деяким іншим особам [14, 47]. Усі вони погодилися взяти участь в діяльності товариства та внести певні кошти на користь місцевого комітету [14, 60].

Серед найбільших благодійників виділялися: князь М. Цертельов – 10 руб., підпоручик С. Абаза – 30 руб., вахмістр М. Абаза – 10 руб., 1-ї гільдії купець О. Белкін – 20 руб., 1-ї гільдії купець О. Скринніков – 20 руб., 1-ї гільдії купець В. Еліюкін – 20 руб., радник губернського правління Г. Тарановський – 7 руб., надвірний радник П. Прожанський – 10 руб. [14, 44]. Аптекаро О. Фрейндлінг звернувся до комітету з пропозицією «выдавать... для больных арестантов без платежа за лекарства денег,

с тем чтобы посуда в коей будут доставляемы лекарства возвращена была мне, тем самым надеюсь заслужить внимание Начальства» [14, 70].

В травні 1844 р. Харківський губернатор кн. М. Долгоруков звернувся з листом до графа О. Бенкендорфа, як голови товариства опіки тюрем, з проханням затвердити склад комітету. Перший склад Харківського комітету опіки тюрем включав таких осіб: Голова – генерал-ад'ютант, кн. М. Долгоруков. У 2-му відділенні – нагляд за «нравственностью арестантов, занятию их работами и попечением о церкви Харьковского тюремного замка» – совісний суддя Нахімов, управляючий палатою державного майна Маєвський. У 3-му – арештантські роботи – голова цивільної палати Хорват, предводитель дворянства Харківського повіту Ковалевський, гвардії полковник Веселовський, комерц-радник Кузін. У 4-му – нагляд за порядком та моральним виправленням арештантів – віце-губернатор Данзас, жандармський штаб-офіцер полковник Кукушкін, губернський прокурор Навроцький, 1-ї гільдії купець Андреев. У 5-му відділенню – спорядження засланих до Сибіру – голова казенної палати барон М. Розен, гвардії полковник Шарейтер, колишній міський голова Г. Гринченко, 1-ї гільдії купець М. Когляров. Секретар комітету – губернський з карних справ стряпчий Брюхович. Скарбничий – комерц-радник Кузін [14, 8]. Для членів Харківського комітету товариства опіки тюрем була написана Інструкція, яку направили президенту товариства на розгляд [14, 195–207] і 23 лютого 1844 р. затверджено [15, 12–19].

У 1847 р. після смерті князя М. А. Долгорукова віце-президентом комітету був затверджений Чернігівський, Полтавський та Харківський генерал-губернатор генерал-ад'ютант С. О. Кокошкін.

На початку 1848 р. капітал Харківського комітету становив близько 60 тис. руб. Досить значна сума була накопичена завдяки пожертвуванням різних осіб, переводу до недоторканого капіталу залишків коштів, що виділялися державою на харчування та лікування в'язнів. Значна кількість грошей була переведена в кредитні білети Приказу громадської опіки, що давали постійний та надійний прибуток. Досить значна сума (3338 руб. 96 коп.) щорічно виділялася Харківською міською думою на утримання в'язнів тюремного замку. Щорічні пожертвування членів Харківського товариства опіки тюрем протягом 1840 – 50-х рр. становили близько 600 – 700 руб. Слід зазначити, що кожен губернський комітет щорічно публікував звіти про власну діяльність. Можна досить легко прослідкувати основні статті витрат комітету.

1848 р. у Російській імперії діяли 52 губернських комітети, в тому числі 13 дамських та 264 повітових відділень товариства опіки тюрем. До складу товариства входили 129 віце-президентів, 1489 членів губернських комітетів та 2516 членів повітових відділень [16, 33]. Капітал товариства становив 604241 руб. 35,5 коп. Протягом року товариство отримало від державних установ 557079 руб. 15,5 коп. У всій країні було зібрано приватних пожертвувань на користь товариства 155578 руб. 18,75 коп. Більша частина коштів була використана на покращення діяльності тюремних установ, а близько 50 тис. руб. залишків були зараховані до недоторканого капіталу товариства. Оскільки в підпорядкуванні товариства знаходилися більшість тюремних установ Російської держави, цікаво розглянути загальну картину їх життя та діяльності.

На території сучасних українських земель найбільші тюремні заклади діяли в Одесі, де утримувалося близько 500 в'язнів, Сімферополі – понад 200, Херсоні – понад 300, Києві – понад 300, Катеринославі – понад 250 засуджених [16, 22]. Протягом 1848 р. були влаштовані аптеки при тюремних замках в Одесі, Херсоні та Катеринославі.

Розглянувши статистичні дані, стає зрозумілим, що найбільшу кількість злочинів на регіональному рівні та відповідно злочинців, які утримувалися у тюрмах, становили особи, засуджені за бродяжництво, крадіжки, відсутність документів, злочини проти віри, підпал, пияцтво та вбивство.

7 листопада 1851 р. набув чинності новий Статут товариства опіки тюрем. При президентів товариства була створена Рада віце-президентів. До складу місцевих комітетів автоматично включалися представники місцевої адміністрації, суду, духовенства, предводители дворянства та міські голови. З'явилося станове обмеження, до складу товариства могли входити лише особи благородного, духовного та купецького станів. 1855 р. товариство було підпорядковане Міністерству внутрішніх справ, а міністр отримав звання президента товариства. Дослідники негативно оцінюють зміни, здійснені відповідно до нової редакції статуту товариства. Тюремне товариство було наповнено офіційними особами, які ставилися до своїх обов'язків формально та приділяли їм мало уваги. Чимало осіб вступали до товариства, сподіваючись отримати вигідні підряди на закупівлю продовольства чи інших товарів. Був відсутній єдиний загальнодержавний виконавчий орган товариства.

Постійними віце-директорами губернських комітетів призначалися начальник губернії, єпархіальний архієрей, директорами – губернський предводитель дворянства, віце-губернатор, совісний суддя, губернський прокурор, інспектор лікарської управи, міський голова. У повітових відділеннях товариства постійними членами призначалися повітовий предводитель дворянства, суддя, стряпчий, окружний начальник державного майна, повітовий лікар, благочинний та міський голова. При вступі до товариства обов'язково надавалося посвідчення в благонадійності та кожен з директорів давав наступну розписку: «1852 г. Сентября 23 дня. Я, нижеподписавшийся, даю сию расписку Харьковскому губернскому попечительному о тюрьмах Комитету, в том что я нигде и ни по каким делам под судом и следствием не состою и ни к каким сектам не принадлежу в чем и подписываюсь» [17, 19].

Особи, які отримували від комітету платню, не могли бути директорами. Також не могли бути директорами комітету наглядачі тюремних замків. Заборонялося вступати до товариства особам, які перебували під судом та неплатоспроможним боржникам. Усі директори Комітету у грудні поточного року мали внести щорічний внесок на наступний рік (5 руб. у повітових містах, 10 руб. – у губернських та не менше 15 руб. – у столицях). Кожен директор для входу до в'язниць отримував спеціальний білет [17, 1–17].

При губернському комітеті створювалася канцелярія у складі секретаря, скарбника та економа – завідуючого господарством. Було дозволено оплачувати діяльність членів канцелярії з коштів губернського комітету. Чиновники канцелярії отримували всі права дійсної державної служби та мундир за формою МВС. Дозволялося залучати до діяльності чиновників інших міністерств із збереженням їм грошового утримання. Канцелярія губернського комітету товариства опіки тюрем мала печатку. Комітети виносили рішення за кількістю поданих голосів, при цьому голос віце-президента мав переважаче значення. Журнали кожного засідання губернського комітету підписувалися головою та секретарем. Перед кожним засіданням директори комітету мали письмово повідомити своє ставлення відносно питань, що мали розглядатися на засіданні.

Кожне місце ув'язнення знаходилося під опікою одного з директорів комітету товариства. Над арештант-

ськими рогатами опіку несли два директори комітету. Директори комітету, яким було доручено контролювати збирання грошей у спеціальних кухликах, отримували книги, до яких все записували. Видавати кошти без журнальної постанови, за підписом одного з віце-президентів товариства, було заборонено. Перевірка каси губернського комітету відбувалася щомісячно, а один раз на рік проводилася загальна перевірка документації губернського комітету [17, 5]. Засідання губернського комітету товариства опіки тюрем відбувалося двічі на місяць, на квартирі смотрителя Харківського тюремного замку. На засіданнях комітету кожного місяця перевірялися книги запису коштів міських та повітових тюремних установ.

Таким чином, товариство опіки тюрем створене як громадська інституція, в процесі власного розвитку пройшло декілька етапів. Протягом 20–40-х рр. XIX ст. у підпорядкуванні губернських комітетів товариства опіки були ключові важелі управління діяльністю пенітенціарних установ держави. Після введення 1851 р. в дію Статуту товариства, до складу губернських комітетів та повітових відділень були введені посадові особи державного управління, суду, представники станових органів дворянства. При цьому відбулося значне обмеження приватної ініціативи, членство у складі товариства не завжди сприймалося позитивно.

Харківський губернський комітет товариства опіки тюрем був створений у 1843 р. Досить довгий час діяльність комітету була обмежена опікою над тюремними установами, розташованими у Харкові. Лише наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст. виникли повітові відділення товариства. Являючись у загальному розумінні громадською інституцією, товариство повністю залежало від персонального складу членів. Якщо до діяльності комітетів та відділень вдавалося залучити активних та ініціативних осіб, то діяльність такого комітету чи повітового відділення можна було вважати вдалою. В іншому випадку його діяльність завмирала та у звітах можна було прочитати, що “жодних дій Комітет не чинив”.

1. Краинский Д.В. *Материалы к исследованию истории русских тюрем в связи с историей учреждения Общества попечительного о тюрьмах.* – Чернигов, 1912.
2. Юферов В.Н. *Материалы для тюремной статистики России.* – СПб., 1873.
3. Гернет М.Н. *История царской тюрьмы: В 5 т.* – М., 1961. – Т. 2.
4. Детков М.Г. *Тюрьмы, лагеря и колонии России.* – М., 1999.
5. Лисин А.Г. и др. *Тюремная система Российского государства в XVIII – начале XX в.: Учеб. пособ.* – М., 1996.
6. Бабушкин А. *История попечительства и посещения тюрем в России // Тюрьма и общество.* – Донецк, 2000.
7. Ступак Ф.Я. *Прикази громадської опіки в Україні.* – К., 2002.
8. Россіхін В.В. *Пенітенціарна система Російської імперії в XIX – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній): Дис. ... канд. юр. наук.* – Х., 2005.
9. Мачулін Л.І. *История тюремного Харькова (1668 – 1917 гг.).* – Х., 2005.
10. *Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України: В 2 т. / Упор. Г. Радов, І. Резник.* – Т. 1. – Ч. 1: 911 – 1917. – К., 1998.
11. *Отчёт Посетительного комитета тюремного общества.* – СПб., 1821.
12. *Державний архів Харківської області (далі – ДАХО).* – Ф. 3. – Оп. 59. – Спр. 248.
13. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 75. – Спр. 32.
14. ДАХО. – Ф. 23. – Оп. 1. – Спр. 2.
15. ДАХО. – Ф. 23. – Оп. 1. – Спр. 18.
16. ДАХО. – Ф. 23. – Оп. 1. – Спр. 23.
17. ДАХО. – Ф. 23. – Оп. 1. – Спр. 37.

Krawchenko R.I. The Kharkiv province committee of the Prisons' guardianship society. In the article is observed the

creation process of the Kharkiv province committee of the Prisons' guardianship society in the middle of the 19th century. Have been investigated the legislation basis of the Society's activity, the region peculiarities of the committee creation and activity.
Key words: Society, guardianship, province, prisons, penitentiary system.

П. В. Єлесін

ПРЕДСТАВНИКИ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА ЯК ФУНДАТОРИ ОСЕРЕДКІВ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

Аналізується діяльність православного сільського духовенства України із заснування початкових шкіл у другій половині XIX – на початку XX ст. Окреслені основні особливості фундаторських ініціатив у цій сфері.

Ключові слова: сільське духовенство, освіта, церковнопарафіальна школа, початкове училище, ініціатива.

Історичні аспекти діяльності українського православного духовенства другої половини XIX – початку XX ст. мають ту наповненість, до якої у сучасній історичній науці відновлюється жвавий дослідницький інтерес. Зумовлений він також тим, що означена проблематика протягом десятків років радянського режиму, в зв'язку з її ідеологічною і класовою “безперспективністю”, перебувала фактично поза межами об’єктивного наукового розгляду. Серед комплексу культурно-просвітницьких заходів, здійснюваних носіями духовного сану протягом означеного хронологічного періоду, особливу увагу вчених привертає активність православного кліру в сфері початкової народної освіти. За роки незалежності окремі практичні вияви цієї активності вже неодноразово ставали предметом спеціальних історичних досліджень [1–3]. Проте, і надалі актуальним залишається окремий розгляд, одного з важливих напрямів освітньої діяльності духовенства – заснування ним у другій половині XIX – на початку XX ст. осередків початкової освіти на селі, що й становить мету цієї розвідки.

У силу об’єктивних причин, серед яких, з однієї сторони, традиційно вищий ступінь освіченості парафіяльного духовенства, порівняно з іншими представниками сільської громади, а з іншої – підпорядкування церковнопарафіяльних шкіл та шкіл грамоти, як найбільш поширених типів навчальних закладів на селі, духовному відомству (а отже, й автоматичне входження їх до сфери безпосередньої позабогослужбової діяльності духовних осіб), саме представники сільського кліру були основними суб’єктами, що займалися поширенням освіти в селянському середовищі. Згідно справедливого твердження І. Петренка, фактично всі проблеми щодо відкриття школи, її благоустрою, забезпечення всім необхідним для навчально-виховного процесу лежали на плечах сільських священиків [1, 108]. Відзначимо при цьому, що фундація початкових навчальних закладів, на нашу думку, була основоположним та найбільш перспективним заходом, адже саме вона являла собою базис для розбудови освітньої галузі, а отже – й для практичного поширення освіти на селі.

Показовим моментом, який характеризує істинну спрямованість соціальної діяльності сільського духовенства, є те, що від самого початку становлення церковнопарафіальної освіти, відкриті сільськими священиками початкові навчальні заклади, як правило, розміщувалися в їхніх же будинках. Так, основна частина, відкритих у 1860 р., 759-ти шкіл Чернігівської єпархії не мала окремих приміщень, а працювала при оселях сільських священиків [4, 119]. Ініціаторами заснування всіх без винятку